

De morele eenheid van Nederland in historisch perspectief

DR. PETER VAN ROODEN

Nederland denkt nog niet zo lang over zichzelf na als een morele gemeenschap. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de gedachte op dat Nederland een gemeenschap van burgers is, die moreel op elkaar en bij hun land betrokken moeten zijn, en dat het de taak van de overheid (en de kerken) is de Nederlanders tot zulke burgers te maken. Het vaderland werd een protestants vaderland. In brede kring werd de slechts schijnbaar paradoxale mening gedeeld, dat, omdat Nederland tolerant was, de Nederlandse katholieken hun geloofsbeleving en kerkinrichting behoorlijk dienden te veranderen, wilden ze goede burgers worden. Het succes van Abraham Kuyper's ARP leidde tot de ondergang van het protestantse vaderland. Het ideaal van de protestantse burger loste zich op in verschillende elementen, waarover de verschillende groepen het eens konden zijn: een kleinburgerlijke moraal, een patriarchale seksuele ethiek, een gehoorzaamheid aan leiders, en pacificerende bestuurlijke procedures. In de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw verdween de verzuilde samenleving en daarmee overleed het georganiseerde Nederlandse christendom. Met het plotseling verdwijnen van de zuilen is de morele eenheid in Nederland teruggedraaid. Van Rooden neemt interessante overeenkomsten waar tussen de protestantse eenheid van vóór de verzuiling en de nieuwe eenheid nu .

In het midden van de afgelopen kabinetsformatie, na het mislukken van het overleg tussen CDA en PvdA, en vóór de uiteindelijk succesvolle onderhandelingen tussen CDA, VVD en D66, werd de Staphorster-variant weer eens naar voren gebracht: een coalitie tussen CDA, VVD en christelijk rechts. Het was vast niet serieus, maar het is interessant dat deze mogelijkheid om een meerderheid te verwerven eerder overwogen werd dan het herstel van Balkenende I of het terugroepen van Paars. Onmiddellijk - en volstrekt voorspelbaar - werd tegen de Staphorster variant het bezwaar ingebracht dat de SGP geen regeringsverantwoordelijkheid zou mogen dragen. Is die partij immers niet tegen een actieve deelname van de vrouw aan het openbare leven, en heeft ze zich met deze achterlijke mening niet buiten de grenzen van het beschaafde debat geplaatst?

Dit bezwaar draagt een zeer moralistisch karakter. (Nietzsche zou hebben gezegd dat het stonk). Het gaat niet over wat er politiek zou kunnen gebeuren als de SGP

DR. PETER VAN ROODEN

met haar twee zetels in de regering zou komen, maar over de opvattingen van de partij. Morele argumentatie werd gebruikt om ideologische conformiteit af te dwingen, niet om redelijk te kiezen tussen verschillende mogelijke manieren van handelen. Dat is niet erg voornaam, maar het is wel interessant.

Waarom zijn het juist de patriarchale opvattingen van de SGP over de plaats van de vrouw (en haar daarmee verbonden afwijzing van homoseksualiteit en de wettelijke mogelijkheid van abortus) die de partij worden aangerekend? In het publieke debat over de Staphorster variant speelde het felle anti-katholicisme van de SGP geen enkele rol. Toch is dat voor de partij ideologisch belangrijker dan het anti-feminisme. G.H. Kersten, de dominee die de SGP stichtte en die binnen de partij nog steeds vereerd wordt, mocht na de Tweede Wereldoorlog niet in de Tweede Kamer terugkeren, omdat hij ook tijdens de oorlog de katholieken als een groter gevaar beschouwde dan de nazi's, en deze mening ook niet voor zich had gehouden. Anti-katholicisme is nog steeds de kern van het programma van de partij.

De SGP heeft (behalve op zondag) een fraaie website, met een wervende beginpagina, die uitlegt dat de partij sympathiek is, omdat ze echt voor haar beginselen staat. Die hippe beginpagina heeft maar twee links: naar het beginselprogramma van de SGP en naar artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Het eerste artikel van het beginselprogramma luidt dat de SGP staat voor de handhaving van dit artikel 36 in 'onverkorte' vorm. Het artikel gaat over de taak van de overheid.

Die dient niet alleen de bozen te straffen en de vromen te beschermen, "maar ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst; om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst. Om het rijk van de antichrist te gronde te werpen, en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen; het Woord des Evangelies overal te doen prediken." De consequenties van deze opvatting worden in de verdere artikelen van het beginselprogramma van de SGP glashelder uitgelegd. Ze komen neer op een volledige verwerping van de scheiding tussen kerk en staat, zoals die sinds 1796 aan het moderne Nederland ten grondslag ligt. De SGP zou graag iedere openbare uiting van een andere godsdienst dan het orthodox-gereformeerde protestantisme verbieden. Ook het publiek naar voren brengen van atheïstische gedachten moet bij wet worden tegengegaan.

Maar geen journalist vroeg de fractievoorzitter van de SGP of hij bij de onderhandelingen maatregelen zou eisen tegen de katholieke mis, een ritueel dat volgens de Heidelberger Catechismus een 'vervloekte afgoderij' is. (De Heidelberger Catechismus is een andere tekst uit de zestiende eeuw, waarvan het beginselprogramma van de SGP - in artikel 2 - stelt dat de partij die 'geheel en onvoorwaardelijk' onderschrijft). Waarom wordt de SGP niet op deze onderdelen van haar programma aangesproken, maar wel op haar opvattingen over de plaats van de vrouw?

Mijn stelling is dat hier de morele grenzen van het huidige Nederland worden afgebakend. Huidig is hier een belangrijk woord. Het gaat niet om de 'traditionele Nederlandse waarde van tolerantie', maar om een veel recentere definiëring van

Geen journalist vroeg de fractievoorzitter van de SGP of hij bij de onderhandelingen maatregelen zou eisen tegen de katholieke mis.

waar het in Nederland om gaat; van iets dat vaag, maar symbolisch en belangrijk is. Waarover?

Nederland als morele gemeenschap

Nederland denkt nog niet zo lang over zichzelf na als een morele gemeenschap. Gedurende de eerste twee eeuwen van het bestaan van de Republiek, de periode die de SGP (niet gehinderd door al te veel historische kennis) beschouwt als normatief, werd die politieke instelling bovenal voorgesteld en begrepen als een orde. Overheden en kerk zagen erop toe dat die publieke orde gehandhaafd werd. Steden hadden burgers, maar dat was altijd een geprivilegieerde minderheid. De Republiek was een gereformeerde staat, omdat alleen de gereformeerde kerk in het publieke leven mocht optreden. Andere kerken werden getolereerd of gedoogd ('geconiveerd' is de 17e-eeuwse term voor dit bestuurlijk gebruik). Ze mochten aanwezig zijn, zolang ze een lagere positie innamen en hun plaats kenden. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de gedachte op dat Nederland een gemeenschap van burgers is, die moreel op elkaar en bij hun land betrokken moeten zijn, en dat het de taak van de overheid (en de kerken) is de Nederlanders tot zulke burgers te maken. Omdat Nederland in de Franse Tijd van een krachtig en gecentraliseerd staatsapparaat was voorzien, was het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden, zoals dat in 1815 ontstond, in staat dit project te ondernemen. De negentiende eeuw werd de grote periode van het Nederlandse burgerschap. Godsdienst speelde een belangrijke rol binnen de nieuwe morele gemeenschap. De kerken werden geacht de burgers te vormen. De overheid zag er ook op toe dat ze daartoe in staat waren. De kerken werden radicaal gereorganiseerd en tot nationale instellingen gemaakt. Ook de gelijkstelling van de kerken werd begrepen met behulp van dit nieuwe ideaal. Alle kerken werden geacht morele personen te creëren, die goede burgers zouden zijn. De protestantse kerken werkten enthousiast aan dit burgerschapsproject mee. Vrijwel alle eigen initiatieven die de kerken in deze jaren namen, waren verbonden met dit nieuwe ideaal van het vaderland als morele gemeenschap. Ook de identiteit van dit nieuwe vaderland werd met behulp van religieuze categorieën vastgelegd. Nederland was tolerant, omdat hier altijd religieus verschil had bestaan, en omdat de staat ook ontstaan was in een opstand terwille van die vrijheid. De nieuwe voorstelling van Nederland als morele gemeenschap had altijd al anti-katholieke aspecten gehad. De ware burger, redelijk, zelfstandig, moreel, werd gecontrasteerd met de bijgelovige, door priesters overheerste, onzelfstandige katholiek. Toen de poging de katholieke kerk, op dezelfde wijze als de protestantse kerken, tot een natievormende instelling aan te wijzen, leidde tot de Belgische Opstand, kon in het Koninkrijk dit anti-katholicisme zich breder ontplooiën. Het vaderland werd een protestants vaderland. In brede kring werd de slechts schijnbaar paradoxale mening gedeeld, dat, omdat Nederland tolerant was, de

In de 19e eeuw werden alle kerken geacht morele personen te creëren, die goede burgers zouden zijn.

Nederlandse katholieken hun geloofsbeleving en kerkinrichting behoorlijk dienen te veranderen, wilden ze goede burgers worden. Het ligt voor de hand hier een heel simpel mechanisme achter te zoeken. Sterke morele gemeenschappen berusten op sterke vijandbeelden.

Dit politieke en culturele anti-katholicisme zou, tot in de jaren 1950, een hardnekkig en onvoornaam element binnen de Nederlandse cultuur blijven. Maar in de twintigste eeuw was het de overtuiging van een minderheid, niet de uitdrukking van de identiteit van het vaderland. Dat was, uiteraard, het gevolg van de verzuiling, een periode waarin Nederland een heel zwakke notie van burgerschap kende.

De ondergang van het protestantse vaderland

Abraham Kuyper is de grootste massa-politicus uit de geschiedenis van Nederland. Hij stichtte de eerste moderne politieke partij, schiep voor die partij de aanhang (door de Nederlandse protestanten tot op het bot te verdelen), en verwierf voor die aanhang de eigen bijzondere scholen, die hun identiteit zouden bestendigen, door met behulp van een coalitie met de katholieken de politieke macht te veroveren. Deze drie elementen (aanvaarding van de moderne massapolitiek, bevordering van het bijzonder onderwijs, en de coalitie met de katholieken) vormden de basis van het succes van Kuyper's politiek. Ze lagen ook ten grondslag aan de dominante plaats van het georganiseerde christendom in Nederland gedurende het grootste gedeelte van de 20e eeuw.

Kuyper's succes leidde tot de ondergang van het protestantse vaderland, en daarom zijn weinig Nederlandse politici ooit zo gehaat als Kuyper.

Kuyper's succes leidde tot de ondergang van het protestantse vaderland, en daarom zijn weinig Nederlandse politici ooit zo gehaat als Kuyper. Zowel liberalen als orthodoxe protestanten die zijn aanvaarding van de katholieken niet konden meemaken, braken met hem. De protestantse politieke partijen die naast Kuyper's ARP ontstonden, zoals de CHU en de SGP, waren doorgaans besmet met het 19e-eeuwse anti-katholicisme. Toch leidde de uitbreiding van de verzuiling onvermijdelijk tot de notie dat Nederland uit verschillende groepen bestond, en dat de Nederlandse tolerantie er op neer kwam dat die groepen de vrijheid kregen om hun eigen identiteit te ontwikkelen. Onder die omstandigheden was voor een krachtig burgerschapsideaal weinig plaats. Het ideaal van de protestantse burger loste zich op in verschillende elementen, waarover de verschillende groepen het eens konden zijn: een kleinburgerlijke moraal, een patriarchale seksuele ethiek, een gehoorzaamheid aan leiders, en pacificerende bestuurlijke procedures. In de jaren zestig en zeventig van de 20e eeuw verdween de verzuilde samenleving en daarmee overleed het georganiseerde Nederlandse christendom. De opbouw van de welvaartsstaat had de machtsbasis van de leiding van de zuilen over hun aanhang geërodeerd. Het zelfvertrouwen van kerkelijke elites was buitengewoon gestegen, zodat ze onbekommerd allerlei experimenten ondernamen. Doorgaans hadden die van doen met pogingen aspecten van de wereldwijde culturele revolu-

tie van de jaren zestig binnen te halen. Maar de verheerlijking van zelfexpressie, de omhelzing van lichamelijkheid en consumptie, en het feminisme die kenmerkend waren voor die culturele revolutie, waren zo in tegenspraak met de kleinburgerlijke en patriarchale moraal van het Nederlands christendom dat zulke experimenten faalden. De zuilen hadden hun werk te goed gedaan: Nederlanders meenden te weten wat godsdienst was, en dat ze dat niet wilden. Allerlei pogingen van de kerken zichzelf opnieuw uit te vinden zijn over deze collectieve overtuiging gestruikeld.

Terugkeer morele eenheid Nederland

Met het plotseling verdwijnen van de zuilen is de morele eenheid in Nederland teruggekeerd. Nederlanders zijn weer individueel lid van de natie. De gedeelde herdenking van de Tweede Wereldoorlog heeft alle andere aspecten van het Nederlands verleden overwoerd. En ik neem interessante overeenkomsten waar tussen de protestantse eenheid van toen en de nieuwe eenheid nu. Tolerantie is weer aanvaarding van individuele verschillen geworden, maar, anders dan in het 19e eeuwse protestantse vaderland, zijn die getolereerde verschillen niet langer bovenal religieus, maar hebben ze bovenal van doen met manieren van persoonlijk leven: seksuele oriëntatie, consumptiegedrag, zelfexpressie. En er is nog een interessante parallel. Zoals in de 19e eeuw, is er ook nu een religieuze Ander, die gebruikt kan worden om het nieuwe burgerschapsideaal te versterken. Nu is het de islam, die als probleem gezien wordt, als een godsdienst die hier van aard moet veranderen, juist omdat Nederland een tolerante samenleving is. Het is niet alleen dat de islam de Nederlanders herinnert aan de godsdienst van de verzuilde samenleving die ze afgezworen hebben. Het patriarchaal karakter van de huidige islam wordt gezien als een directe schending van het Nederlandse burgerschapsideaal. En daarmee ben ik terug bij het begin van dit artikel: bij de ophef over de SGP tijdens de kabinetsformatie stond de SGP niet voor zichzelf: zij was - gezien de geschiedenis, ironisch genoeg - een symbool voor de islam. Dat verklaart ook waarom het manifeste anti-katholicisme van de SGP niet aan de kaak werd gesteld. In de afwijzing van de SGP werd de morele eenheid van het post-verzuilde Nederland herbevestigd.

Dr. P. van Rooden (1956) is lid van de onderzoeksgroep Godsdienst en Maatschappij van de Universiteit van Amsterdam en werkt tegenwoordig op het gebied van godsdienst, natiestaat en massapolitiek, met name in Nederland. Hij publiceerde onder andere Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990 (1996).

Bij de ophef over de SGP tijdens de kabinetsformatie stond de SGP niet voor zichzelf: zij was - ironisch genoeg - een symbool voor de islam.